

Lazar Jovanović*Institut für Ethnologie, Westfälische-Wilhelms
Universität Münster, Deutschland*

lazar.jovanovic.rs@gmail.com

Konceptualizacija kulturnog identiteta pripadnika treće generacije srpskih radnih migranata u SR Nemačkoj

Apstrakt: Na osnovu podataka dobijenih tokom višemesečnog terenskog istraživanja sprovedenog u toku 2015. godine na teritoriji nekoliko gradova različitih pokrajina SR Nemačke, u radu se teži teoretskom određenju treće generacije radnih migranata, njihovog kulturnog identiteta i problematizaciji procesa njegovog kreiranja. U tom cilju, sakupljeni podaci će biti, između ostalog, obrađeni u svetlu ideja o hibridnosti identiteta, globalizacijskih tokova, idejnih koncepata kakvi su surogat nostalgija i zajednice osećanja, uz kratak osvrt na nezaobilazne istorijsko-društvene procese i glavne aktere ovih procesa, prethodnike istraživane grupe, pripadnike prve i druge generacije srpskih radnih migranata.

Ključne reči: treća generacija, gastarbajteri, migracije, hibridni identitet, etnicitet, SR Nemačka, Srbija

Prva i druga generacija srpskih gastarbajtera

Naziv nemačkog porekla „gastarbajter” odnosi se na radnike na privremenom radu u inostranstvu koji su svoje domove napustili tokom druge polovine 20. veka odlučivši da iskoriste priliku, koju je pružao Maršalov plan, i zaposlenje pronadu u nekoj od zapadnoevropskih država gde bi učestvovali u oživljavanju privrede i obnovi posleratne Evrope, uglavnom se baveći niskokvalifikovanim, fizičkim poslovima. U kontekstu dve države kakve su nekadašnja SFR Jugoslavija, odnosno današnja Republika Srbija i SR Nemačka, upravo radnici iz tzv. „gastarbajterskog perioda, od 1955. do 1973. godine“ (Ivanović 2012, 83), predstavljaju prvu generaciju migranata. Međutim, kako su se migraciona kretanja s ovih prostora, pre svega sa teritorije Srbije, ka SR Nemačkoj i ostalim zapadnoevropskim zemljama nastavila i do današnjih dana, neophodno je istaći da pripadnici prve generacije nužno ne moraju biti shvaćeni kao iseljenici prvog ili drugog migracionog talasa tokom druge polovine 20. veka. Naime, u kate-

goriju prve generacije migranata ubrajaju se osobe koje su samoinicijativno napustile domovinu „u potrazi za ‘boljim životom’, svesni svog etničkog porekla, nostalglični prema domovini, marljivi da steknu i zarade u inostranstvu“ (Antonijević 2013, 67). Kao takvi, svojim odlukama o dužini i tipu svog boravka u zemlji domaćina, pripadnici prve generacije direktno su uticali (i utiču) na svoje potomke i njihovu eventualnu pripadnost drugoj i trećoj generaciji. Još jedna od karakteristika pripadnika prve generacije migranata, koja ih bitno odvaja od potonje, jeste visok stepen kulturne i društvene izolovanosti, prouzrokovane pre svega svrhom odlaska iz zemlje porekla, a po odlasku i politikom zemlje domaćina. Nostalglični prema domovini i nesigurni po pitanju odluke o mogućem povratku, uz jezičku barijeru, na socijalnim marginama, bili su onemogućeni da se integrišu u nemačko društvo.

Kada je reč o određenju druge generacije, mišljenja autora su podeljena. Oslanjajući se na tumačenja Milene Davidović, Dragana Antonijević, pišući o drugoj generaciji migranata, ističe da mnogi autori u ovu kategoriju ubrajaju i decu stranih radnika koja su ostala u zemlji porekla, dok su im roditelji usled zaposlenja boravili u inostranstvu (Antonijević 2013, 68; Worbs 2003, 1011). Delim mišljenje s ovom autorkom koja tvrdi da se ova grupa ne može svrstati u drugu generaciju, budući da, prema njenim rečima, „deca koja su ostala u Srbiji da žive ne mogu biti druga generacija migranata, već samo potomci prve generacije“ (Antonijević 2013, 68). Pored toga, drugu generaciju migranata moguće je okarakterisati kao inicijatore integracije kroz obrazovanje (ili njegov nastavak) u zemlji prijema i delimičnu socijalizaciju, u zavisnosti od starosne dobi kada su napustili domovinu, te svojom izmeđuostu iz zemlje porekla uslovljavaju postojanje kategorije u koju su svrstani. Kao akteri procesa delimične integracije, načinili su korak koji je bio prevelik za njihove roditelje. Međutim, ono što ih zbližava, uprkos bitnim razlikama i procesu uklapanja u društvo zemlje domaćina, jeste nepomični društveni status, *nasleđen* od roditelja. Naime, potomci stranih radnika za svojim roditeljima su došli uglavnom kao deca predškolskog i/ili školskog uzrasta, a usled nedovoljno dobrog poznavanja nemačkog jezika bila su onemogućena da nastave obrazovanje u visokoškolskim ustanovama, te su podelili sudbinu svojih roditelja i bavili se fizičkim poslovima, kao građevinari, čistači, uslužni radnici, itd. Kako bi pošteđeli svoju decu ne tako zavidne pozicije, pripadnici druge generacije nastojali su da „svoju decu, rođenu u inostranstvu, što pre integrišu u način života zemlje useljenja, čak do mere zaboravljanja maternjeg jezika i običaja, davanja stranih imena i slično“ (Antonijević 2012, 28). Ta nastojanja roditelja odredila su neke od glavnih karakteristika njihovih potomaka, pripadnika treće generacije – „(ne)ukorenjene“ generacije, čiji su pripadnici rođeni, socijalizovani i potpuno integrisani u zemlji iseljenja njihovih roditelja. Na ovaj način, među pripadnicima treće generacije javlja se osećaj takozvane „dvostruke pripadnosti“, koji uslovljava i oblikuje konstrukciju *hibridnog identiteta*.

Ka teorijskom određenju treće generacije

Relativno rana pojava nove generacije aktera migracionih procesa, kakva je treća generacija srpskih ekonomskih migranata u SR Nemačkoj a koja je u fokusu ovog rada, usloвила je osiromašenost jasnog i bližeg teorijskog određenja te društvene grupe, stoga je neophodno predložiti jedno takvo određenje. Jasno je da određenje treće generacije migranata kao dece druge i unuka prve generacije, rođene i socijalizovane u zemlji iseljeničtva (ili dovedena kao sasvim mala) ne daje ni blizu dovoljno jasan i konkretan odgovor na pitanje njihovog kulturnog i etničkog identiteta, naprotiv, ovakvo određenje ga zamagljuje, otvarajući niz novih pitanja. Usled nedostatka adekvatne literature, neophodno je konsultovati podatke dobijene tokom terenskog istraživanja, sprovedenog među trećom generacijom srpskih migranata i njihovih roditelja u nekoliko gradova Savezne Republike Nemačke¹. Takođe, pojavu treće generacije potrebno je kontekstualizovati, budući da faktori kao što su politika zemlje domaćina, njen socijalni sistem i diplomatski odnosi sa zemljom porekla, itd., bitno uslovljavaju identitetske komponente pripadnika proučavane društvene kategorije. Drugim rečima, glavni činioци koji oblikuju njihov osećaj dvostruke pripadnosti, a samim tim identitetske probleme, nisu nužno vezani za njihovo određenje kao potomaka prve i druge generacije, već su faktori izgradnje njihovog identiteta raznovrsni, te se mogu locirati kako u formalnoj politici zemlje u kojoj su rođeni, tako i u njihovoj svakodnevici. Za početak, na osnovu razgraničenja po potomstvu, potrebno je izdvojiti glavne karakteristike pripadnika treće generacije na osnovu kojih je moguće odrediti bitne komponente njihovog kulturnog i etničkog identiteta.

Najpre, u obzir treba uzeti tri različita procesa i stepen njihove učinkovitosti na pripadnike različitih generacija srpskih migranata, koji potiru postojanje određenih sličnosti među njima na nivou integracije u nemačko društvo. Hronološki posmatrano, kao prvi proces nameće se proces *adaptacije*. Oslanjajući se na tumačenja Hiroka Nišide (Nishida 1999), Dragana Antonijević adaptaciju opisuje kao postupak koji se „odnosi na proces promena tokom vremena kod onih individua koje su završile primarni proces socijalizacije u sopstvenoj kulturi, a potom su došli pod kontinuiran, produženi uticaj u neposrednom kontaktu sa novom i nepoznatom kulturom“ (Antonijević 2011, 1028). Ovako definisan, proces adaptacije, jasno je, vezuje se za „privremene“ ekonomske migrante, odnosno pripadnike prve generacije iseljenika koji su se trajno nastanili u zemlji

¹ Samostalno terensko istraživanje sprovedeno je u različitim gradovima nemačkih pokrajina na uzorku od devetnaest pojedinaca, pripadnika treće generacije srpskih ekonomskih migranata. S ispitanicima sam obavljao polustrukturirane intervjue, vođene prethodno određenim planom istraživanja, koji se sastojao u pitanjima bitnim za postavljenu temu. Gradovi u kojima je obavljeno istraživanje su: Berlin, Hamburg, Keln, Minster i Osnabruk.

u kojoj su pronašli zaposlenje. Naime, strani radnici zaposleni u SR Nemačkoj doživljavali su pravi kulturološki šok – prelazak iz socijalističkog sistema u kapitalistički uređenu državu², nepoznavanje zakona, običaja, navika, postojanje jezičke barijere i slično – umnogome je otežavalo njihovu situaciju, uvećavalo postojeće poteškoće i uslovljavalo ih. S druge strane, budući da su zaposlenje u SR Nemačkoj pronašli kao relativno mladi ljudi, dovoljno *primarno socijalizovani* u zemlji porekla, promeniivši svoj status privremenog radnika u trajnog stanovnika zemlje useljenja, može se reći da su podlegli procesu adaptacije. Kao stalni stanovnici zemlje domaćina (veliki broj njih i formalno, s ostvarenim pravom na državljanstvo), postali su neodvojivi deo sistema i njemu prilagođeni ali, kako podaci dobijeni tokom terenskog istraživanja ukazuju, većina pripadnika prve generacije nemačkih imigranata još uvek, i posle nekoliko decenija provedenih u inostranstvu, nije uspela da unapredi osnovni nivo poznavanja jezika zemlje domaćina, što je onemogućilo njihovu dublju integraciju u nemačko društvo.

Kao što je napomenuto, druga generacija migranata inicirala je intenzivniji integraciju, iako je, kao i prethodna, bila uvučena u proces adaptacije. Svakako, kao bitan faktor intenzivnije integracije igrao je edukativni program SR Nemačke s početka osamdesetih godina, koji je omogućio pridošloj deci migranta školovanje na maternjem jeziku, uz učenje nemačkog jezika. S druge strane, neophodno je osvrnuti se na određenje procesa adaptacije i pojma primarne socijalizacije, u cilju što boljeg razumevanja različitog stepena integracije između ove dve generacije migranta, samim tim i njihovog jasnijeg razgraničenja. Primarna socijalizacija, naime, predstavlja najznačajniju fazu socijalizacije, s obzirom na to da se odvija od najranijeg detinjstva, tokom koje dete uči jezik i kulturne obrasce svog društva. Ovaj proces odvija se u smeru „odozgo na dole“, odnosno, kulturne norme i vrednosti se prenose sa roditelja i starijih članova porodice na njihove potomke. Imajući u vidu činjenicu da proces socijalizacije nikako nije jednosmeran proces, već proizvod interakcije pripadnika istog društva, u slučaju druge generacije, dakle, moguće je ustanoviti da primarna socijalizacija ove grupe migranata nije bila potpuna. Tokom tzv. „sedelačke migracije“ (Čapo Žmegač 2005, 257), kada su strani radnici okupili članove porodica na teritoriji zemlje domaćina, pored njihovih supruga iz zemlje porekla emigrirala su i njihova deca, uglavnom predškolskog i školskog uzrasta, koja su poznavala samo svoj maternji jezik. Delimično socijalizovana, u određenoj meri slično roditeljima, součili su se sa novim okruženjem i novom, nepoznatom kulturom. Naime, proces njihove socijalizacije nije prekinut, već razgranat u dva smera – s jedne strane, u svojim domovima služili su se maternjim jezikom, dok su van svog novog doma bili prinuđeni da komuniciraju na jeziku svojih domaćina,

² SFR Jugoslavija je bila jedina evropska socijalistička zemlja koja je tokom realizacije *Maršalovog plana* izvozila radnu snagu u kapitalističke zemlje (Kovačević i Krstić 2011, 970; Ivanović 2012, 12).

unapređujući nivo znanja istog, što je rezultiralo intenzivnijom interakcijom sa nemačkim sugrađanima³. Međutim, bez obzira na viši stepen integrisanosti u društvo zemlje domaćina, usled nedovoljno dobrog poznavanja jezika i ne tako stabilne i zavidne ekonomske situacije roditelja, pripadnici druge generacije zadržali su marginalizovani društveni status, nalik svojim prethodnicima, kao i poslove koji su zahtevali fizički rad.

Na osnovu dosadašnjeg izlaganja, nameće se zaključak da su pripadnici prve dve generacije migranata podlegli procesu adaptacije, svaka generacija u određenoj meri i na svoj način. Takođe, stepen integrisanosti u društvo domaćina bio je uslovljen nepotpunom, kasnije razgranatom socijalizacijom pripadnika druge generacije, a upravo ovakve okolnosti pokrenule su njihovu intenzivniju integraciju u nemačko društvo. Povučeni sopstvenim iskustvom i iskustvom svojih roditelja, pripadnici druge generacije nastojali su da svoje potomke po svaku cenu, odmah po rođenju, integrišu u društvo zemlje domaćina⁴. Stoga, u kontekstu treće generacije migranata nije moguće govoriti o adaptaciji, već zaključiti da su zaslugom svojih roditelja potpuno isključeni iz ovog procesa.

Sledeći proces kroz koji je neophodno sagledati stvaranje određenih identitetskih odrednica različitih generacija migranata jeste proces *akulturacije*. Akulturacija predstavlja „dinamičan proces koji može uključiti obe grupe ili individue u situacije direktnih kontakata između kultura. Promene se mogu javiti kod obe ili jedne kulturne grupe i mogu uključiti promene vrednosti, ali nije obavezno“ (Antonijević 2011, 1028). U tom smislu, uzimajući u obzir ono što je ranije rečeno, za pripadnike prve generacije može se reći da su delimično akulturisani⁵. Polovičnost akulturacije, u slučaju prve generacije, odnosno uzroci nepotpune akulturacije mogu se locirati, pre svega, u nedovoljnom poznavanju

³ Jedan od ispitanika koji se pridružio roditeljima u Kelnu kao šestogodišnjak, tokom razgovora, skrenuo mi je pažnju na jezičke poteškoće s kojima se susreo kao pripadnik druge generacije. Naime, govorio je o tome kako je posle određenog vremena provedenog u Nemačkoj počeo da „posrbljuje“ nemačke reči, pa je tako, na primer, umesto „idemo“ izgovorao „gejimo“ (nem. gehen – ići), umesto „kupujemo“ – „kaufujemo“ (nem. kaufen – kupovati) i slično.

⁴ Jedna od ispitanica navodi kako je odluka da svom detetu dodeli nemačko ime dovela do kvarenja odnosa sa svekrom i svekrvom, a isto tako njeni roditelji, kako kaže, nisu bili oduševljeni odlukom. Prema njenim rečima, nije želela da *dete prolazi pakao kroz koji je ona prošla, dovoljno je što ima naše prezime*. S druge strane, želela je da održi dobre odnose s rodbinom, te je našla kompromis, dodelivši detetu ime Nikolas, jer kako navodi, na taj način je ispunila očevu želju da *dete nosi dedino ime* (Nikola), prilagodivši ime nemačkom govornom području. Nikolas (17) je u trenutku mog boravka u Nemačkoj pohađao šesti razred srednje škole i ne služi se srpskim jezikom, ali se tokom istraživanja pokazao kao zanimljiv sagovornik.

⁵ Do potpuno istog zapažanja dolazi i Dragana Antonijević baveći se problematizacijom i kontekstualizacijom kulturnog identiteta gastarbajtera prve generacije. Iako su ova

nemačkog jezika. Jezička barijera usloвила je postojanje distance između stranih radnika i njihovih domaćina, iako su radnici bili prinuđeni da ostvare kontakt sa svojim poslodavcima, službenicima, lekarima, itd., gde nije dolazilo do promena kulturnih vrednosti kod obe grupe. U tim kontaktima ogleda se *polovičnost* njihove akulturacije – ni približnog stepena kao kod njihovih potomaka, ali delimično efektivne akulturisanosti, s obzirom na to da su radnici postali stalni stanovnici i svojim radom sastavni deo nemačke privrede i sistema, savladavši osnove nemačkog jezika. O akulturaciji pripadnika druge generacije takođe se može govoriti u terminima delimičnog. Iako dublje integrisani, usled učestalijih kontakata sa kulturom domaćina, pripadnici ove grupe, u društvenom smislu, nisu napredovali u odnosu na svoje roditelje. Neki od faktora njihove nemogućnosti uspinjanja na društvenoj lestvici su pomenuti u više navrata, ali oni nisu bili presudni u onemogućavanju akulturacije pripadnika druge generacije, već uslovi koji su do tih faktora doveli. Kako bi se bolje objasnili ti uslovi, neophodno je osvrnuti se na kontradiktornost nemačke imigracione politike.

Naime, iako je 1973. godine doneta odluka o prekidu uvoza inostrane radne snage, opstao je propis o zbližavanju porodica radnika koji su ostali na teritoriji Savezne Republike Nemačke. Oni koji su ostali, postali su nerazdvojni deo nemačke privrede i ekonomije, a kako zapaža Stiven Kastls, „privremeni radnici su angažovani kako bi zadovoljili trajne radne potrebe“ (Castles 2006, 743). Dakle, dolazak članova porodice stranih radnika predstavljao je „skriveni“ dotok potrebnog ljudstva. Naučivši lekciju, SR Nemačka je novim edukativnim programom pokušala da pomogne novim migrantima da se lakše integrišu u društvo. Edukovaniji od roditelja, sa potrebnim nivoom znanja nemačkog jezika, potomci stranih radnika poslužili su kao dobra radna rezerva u godinama koje su usledile. Procesi industrijalizacije i modernizacije doveli su do mehanizacije nemačke privrede koja je ugasila potrebu za određenim poslovima, koji su do tada zahtevali fizički rad. Pored toga, prvoj generaciji migranata polako je isticao radni vek, a njihovo nisko obrazovanje i nepoznavanje jezika smanjilo je mogućnosti pronalaska posla u novim industrijama. Zahvaljujući nemačkoj politici i novom edukativnom programu, takva vrsta prepreke nije postojala za pripadnike druge generacije. Svakako, ostali su na društvenim marginama, poput njihovih roditelja, na čemu takođe mogu „zahvaliti“ politici zemlje domaćina. Međutim, takva vrsta prepreke onemogućila je potpunu akulturaciju pripadnika druge generacije u nemačko društvo, čemu u prilog govore i podaci sakupljeni tokom terenskog istraživanja među drugom generacijom srpskih migranata u SR Nemačkoj. Baveći se problemima druge generacije migranata, Milena Davidović ih je okarakterisala kao „generaciju bez budućnosti“ (Davidović 1999, 101). Čini se da pripadnicima druge generacije pristaje takvo određenje, što

dva istraživanja zasnovana na drugačijim uzorcima, podaci do kojih smo došli po pitanju prve generacije poklapaju se.

opravdava i objašnjava njihova nastojanja da svojim potomcima omoguće ono što oni, kroz sopstveni duštveni život u zemlji useljenja, nisu uspjeli da postignu.

Usled složenosti komponenti identiteta pripadnika treće generacije migranta, za sada će njihovo učešće u procesu akulturacije biti ostavljeno po strani, te će pažnja biti preusmerena na poslednji proces od navedenih – proces *asimilacije*. Pod pojmom asimilacije podrazumeva se „jednosmeran proces promene vrednosti i navika asimilirane grupe u pravcu dominantne kulture zemlje domaćina“ (Antonijević 2011, 1028). Uzimajući u obzir ranija razmatranja prve i druge generacije, ona nedvosmisleno ukazuju na to da se o pripadnicima ove dve generacije ne može govoriti kao o društvenoj grupi koja je podlegla procesu asimilacije. Situacija je potpuno suprotna kada su u pitanju njihovi potomci. Ukoliko se, za početak, usvoji određenje treće generacije kao skupine koju čine „unuci prve ili deca druge generacije“ koja su „školovana i socijalizovana u inostranstvu gde ostaju da žive“ (Antonijević 2012, 68), onda se njihovim roditeljima, inicijatorima integracije u društvo domaćina, može pripisati inicijalna uloga u procesu asimilacije njihove dece, takođe. Rečima ispitanika, druga generacija želela je da svojim potomcima *olakša* i potpuno ih integriše u društvo u koje oni nisu uspjeli u potpunosti da se ukllope. Dodeljivanje „germanizovanih“ srpskih imena, angažovanost u dva različita posla kako bi se uštedelo za njihovo školovanje, razgovor na nemačkom jeziku u domu i odsutnost poznavanja maternjeg jezika kod dece rođene na teritoriji SR Nemačke, samo su neke od mera koje su roditelji preduzimali u cilju što dublje integracije njihove dece u nemačko društvo. Stoga, pored bitne uloge dominantne kulture domaćina, u slučaju treće generacije migranata i njihove asimilacije još jedan faktor igrao je značajnu ulogu – njihovi roditelji. Promena kulturnih vrednosti, ključni ishod procesa asimilacije, u slučaju treće generacije bila je omogućena nastojanjima njihovih roditelja da, pokušajem *brisanja Drugosti* svoje dece, centar kreiranja ovih vrednosti usmere isključivo na kulturu zemlje domaćina. Dosadašnje izlaganje navodi na zaključak da asimilacija u smislu direktnog uticaja institucija dominantne kulture zemlje domaćina na određene grupe nema veliki uticaj, međutim, na nivou odnosa pripadnika treće generacije i njihovih roditelja, jasno je da pripadnici druge generacije imaju svest o neophodnosti procesa asimilacije, što se ogleda u njihovim pokušajima da što dublje integrišu svoju decu u nemačko društvo.

Vratću se sada na prethodni proces – akulturaciju, na razmatranje njenog „tipa“ i stepena učinkovitosti na pripadnike treće generacije. Uprkos nastojanjima roditelja da decu integrišu u društvo zemlje useljenja, kako su dosadašnja istraživanja na ovu temu pokazala u kontekstu srpskih migrantata (Antonijević 2013; Davidović 1999), uključujući i istraživanje sprovedeno za potrebe ovog rada, pripadnici treće generacije migranata pokazuju interesovanje za kulturu svojih roditelja i predaka, tragajući za svojim poreklom. Taj fenomen okarakterisan je kao „interes treće generacije“ (Antonijević 2013, 69; Davidović 1999, 101). Upravo ovaj fenomen uslovio je *obrnuti* tip procesa akulturacije među

pripadnicima treće generacije. Naime, treća generacija, kao nosilac kulturnih vrednosti stečenih u kulturi zemlje domaćina njihovih roditelja, usled razvijenih komunikacionih tehnologija i medija, gotovo na svakodnevnom nivou dolazi u kontakt sa kulturom svojih bliskih predaka. Sledeći određenje procesa akulturacije, ovaj sudar kulturnih vrednosti može rezultirati promenama istih. Pored toga, prema saznanjima stečenim tokom istraživanja među ovom grupom, većina pripadnika treće generacije je tokom školskih raspusta i odmora posećivala zemlju porekla svojih roditelja, što je prouzrokovalo još intenzivnije sudare kultura. Budući da većina ispitanika, pripadnika treće generacije, ne poznaje osnovne srpskog jezika, jezika zemlje porekla za kojim tragaju, *obrisana Drugost* u zemlji socijalizacije obeležila ih je kao *Druge* u zemlji matici svojih roditelja. Na taj način, kao što su njihovi roditelji težili integraciji u zemlji emigracije, oni sada teže istom cilju u zemlji svog *izgubljenog porekla*. Njihov interes, da se poslužim rečnikom Milene Davidović, doveo je do krize samoprezentacije treće generacije, do otpora koji pružaju u obe zemlje. Socijalizovani kao Nemci, nosioci kulturnih normi i obrazaca zemlje iseljenja njihovih roditelja, oni prkose klasifikacijama, odbijajući da se u potpunosti ukorene u jednoj ili drugoj sredini. Sledstveno tome, součavaju se sa problemima razvijanja koherentnog kulturnog identiteta, crpeći njegove komponente iz dva različita centra, stvarajući uslove za kreiranje takozvanog *hibridnog identiteta*.

Hibridnost identiteta

Kako bismo odredili pojam hibridnog identiteta i problematizovali njegovu plodnost u proučavanju, treba najpre postaviti pitanje koja je to grupa kojoj pojedinac treba da pripada, a koja će dominantno odrediti njegov identitet? Svaki pojedinac predstavlja prizmu prelamanja mnogih društvenih aspekata u isto vreme, pripadajući raznim grupama. Hibridni identitet, u svetlu teorije o globalizaciji, definisan je kao refleksija protoka ljudi, robe i informacija preko granica nacionalne države. Naime, „učestaliji kontakt kulturološki različitih ljudi doveo je do prelamanja, kulturološkog mešanja i novih formi pripadništva“ (Marotta 2011, 191). Novi, hibridni identiteti nisu fiksirani, već fluidni i postoji mogućnost strateškog manipulisanja ovim identitetima u novom, globalizovanom multi-kulturalnom kontekstu. Međutim, smatram da nije potrebno definisati identitet kao *hibridni* kako bi se istakla mogućnost pregovaranja mnoštva izvora iz kog se komponente identiteta crpu, ali da su globalizacijski tokovi, posebno ubrzani protok informacija, umnogome olakšali kreiranje identiteta u izmeštenim lokalnostima.

U dosadašnjem izlaganju izneti su samo neki od bitnih faktora izgradnje identiteta pripadnika treće generacije srpskih migranata u SR Nemačkoj. Međutim, određenje kulturnog identiteta nailazi na velike izazove u pokušaju njegove primene na treću generaciju srpskih migranata. Već je ukazano na problem pri-

padništva proučavane društvene grupe usled nepostojanja dominantnog centra iz koga se identitetske odrednice crpe. Oslanjanjem na teoriju Ardžuna Apaduraja i njegova promišljanja o društvenim implikacijama globalizacije (Apaduraj 2011), jasno je da centar u nekom lokalizovanom smislu i ne treba da postoji. Putem imaginacije, služeći se Apadurajevim rečnikom (Apaduraj 2011), pojedinci, na bilo kojoj tački Zemljine kugle, mogu se identifikovati sa bilo kojom grupom, nezavisno od fizičke udaljenosti. U kontekstu treće generacije srpskih migranata u SR Nemačkoj i njihovog *interesa*, spacijalna izmeštenost ih ne ograničava da identitetske odrednice crpu iz zemlje porekla svojih roditelja. Samim tim, usvajanje kulturne prakse, odnosno habituiranje, u Burdijeovom smislu (Burdije 1999), ne mora nužno biti uslovljeno granicama nacionalne države ili bilo kog drugog entiteta, niti povezano sa direktnim kontaktom među pojedincima, već može biti rasprostranjeno duž vremenskog i prostornog kontinuuma⁶. Odlasci u Srbiju tokom raspusta, članstvo u nekom od „amaterskih klubova koji neguju običaje, muziku, igre, jezik i istoriju svojih predaka“ (Antonijević 2013, 69) ne bi imali nikakvog efekta na pripadnike treće generacije srpskih migranata da na nivou imaginacije ne postoji veza sa zemljom „izgubljenog porekla“.

Da zaključim, pojam hibridnog identiteta, onako kako je definisan u literaturi, ne predstavlja nikakvu novinu u promišljanjima o identitetu. Kulturni identitet se kreira iz mnogih izvora, on se sastoji od odrednica kao što su etnička identifikacija, nacionalna identifikacija, seksualna ili sub-kulturna pripadnost, muzički ukus, itd., tako da je i ovako shvaćen, bez epiteta „hibridni“, itekako fluidan koncept podložan pregovaranju, restrukturiranju, a samim tim i manipulaciji. Ipak, ukoliko se epitet „hibridnog“ dovede u vezu s globalizacijskim procesima, koji su omogućili imaginaciji da prelazi granice lokaliteta s neverovatnom verodostojnošću, onda ovako definisan predstavlja plodan koncept u istraživanju migranata treće generacije. U sklopu polazne ideje, da je osnovna odrednica kulturnog identiteta osećaj pripadnosti skupini, već navedeni protok informacija i ljudi u multi-kulturnom društvu zajednice omogućio je pojedincima da postanu pripadnici *zajednica osećanja* (Apaduraj 2011), prevazilazeći ukorenjenost u bilo kojoj kulturi.

Etnički identitet treće generacije

Sledeći svoj *interes* i tragajući za svojim izgubljenim korenima, *podrugojačeni* u zemlji rođenja, pripadnici treće generacije, kako je istraživanje pokazalo, vrlo eksplicitno ističu svoje srpsko poreklo⁷, neretko se igrajući sa stereotipiziranim

⁶ Proučavanja popularne kulture pokazuju kako se određene grupe pojedinaca mogu identifikovati i sa zamišljenim, prošlim ili budućim vremenima i prostorima (v. Gavrilović 2011).

⁷ Manipulacija i pregovaranje etničkim simbolima u zemlji emigracije nikako ne predstavlja odliku svosjtvenu isključivo društvenoj grupi razmatranj u ovom radu.

predstavama sopstva. Iz tih razloga, neophodno je pažnju usmeriti na njihov etnički identitet i predstaviti načine njegovog kreiranja budući da, nalik kulturnom identitetu ove društvene grupe, on takođe nije prostorno i teritorijalno određen.

Kada se govori o etnicitetu, neophodno je naglasiti suštinsku karakteristiku za njegovo bolje razumevanje kao analitičkog pojma, a to je da etnicitet u svojoj suštini predstavlja „pitanje odnosa“ i da „on nije odlika neke grupe“ (Eriksen 2004, 31). Pored toga, na umu treba imati činjenicu da je etnicitet „sve manje zasnovan na objektivnim parametrima, a sve više na simboličkim zamena koje prolaze kroz proces subjektivnog tumačenja i razrade“ (Nedeljković 2011, 906). Mnogi su autori, baveći se pitanjem etniciteta u različitim društvima, došli do identičnog zapažanja da etnicitet nužno ne podrazumeva i pripadnost istoj kulturi i deljenje njenih sistema vrednosti i normi, odnosno, da on nikako ne predstavlja kulturno svojstvo određene grupe, niti da je njome uslovljen (Bandić 2008; Barth 1997; Eriksen 2004, Pavlović 1990). Na taj način, etnicitet je moguće odrediti kao oruđe isticanja i afirmacije kulturnih razlika. Stoga, jasno je na koji način u ovom radu pravim bitno razgraničenje između kulturnih i etničkih odlika. U slučaju pripadnika treće generacije srpskih migranata u SR Nemačkoj, njihov *interes* – usvajanje kulturnih vrednosti iz zemlje izgubljenog porekla, zemlje matice njihovih roditelja – predstavlja isključivo osveščivanje o kulturnoj različitosti. Kao pojedinci sa *dvostrukim* poreklom, često bilingvalni, oni su u mogućnosti da svojim kako kulturnim, tako i etničkim identitetom manipulišu u zavisnosti od prirode odnosa s drugima. Drugim rečima, po potrebi oni će *biti Nemci* i suprotno, kada u interakciji s drugima oseće da je neko od njihovih identitetskih obeležja *ugroženo*. Tako, učenje srpskog jezika, na primer, jeste usvajanje kulturnih obeležja zemlje porekla, ali njegova upotreba u zemlji rođenja, van okvira grupe koja se njim služi, jeste čin isticanja, a samim tim i afirmacije razlika.

„Gledam, voze ti oni sve po pravilima, to samo Turci i ovi umeju da jure, nema tu. E, al' kad vidi (misli na nemačke vozače) parking mesto, da vidiš kako uleće i grabi se. Jednom mi je uleteo ispred nosa, ej, ugrabi mesto, nisam ga ni video, znaš kako sam mu slatko sve po spisku kroz otvoren prozor, a on samo trepuće. U šoku čovek, još da razume (smeh). „, N. M. (26)

„...dok smo bili klinici, pa 'ajde, smejali se za prezime u školi, izgovarali ga, ne dao ti bog, ali sad mi već smeta. Računi i sve to mi stiže košenom latinicom, posle mi se beče kad izgovorim ime i prezime. Ovde ti je 'z' – 'c', imaju ono nečujno 'r', gutaju ga, ma, jezik izlome dok ti pročitaju ime. Evo, skoro na poslu, sedim sa gazdom, neke formulare popunjavamo i on sve sa 'c'. I ja mu reče. Reko', je l' vidiš da u ausvajzu stoji kukice, to su ti zvanična dokumenta. Terao

Naime, u studiji koja pokriva sprske iseljenike u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi i simbole njihovog etničkog identiteta, upravo taj fenomen zauzima centralno mesto, gde su autorke istakle da pripadnici druge i treće generacije predstavljaju prizmu kroz koju se ovi procesi prelamaju (v. Lukić Krstanović i Pavlović 2016).

sam ga i da izgovori, ako može ‘ćus’, može i moje ‘ć’ i ‘ć’ i stalno ga ispravljam, znaš. Kad mi se obrati, i njega i sve ostale, ima vala da nauče. Što kaže čale, ako ja mogu ‘štatangetherigkajt’, može i on ‘her Vukčević’.“ M. V. (29)

Iz gorenavedenih delova razgovora s ispitanicima vidi se da su činovi afirmacije i isticanja kulturnih razlika svesni činovi, sa jasno određenim ciljem. To se ne može tvrditi za njihove prethodnike koji su se doseljavali u grupama u zemlju domaćina, kao *nosioci kulture* zemlje porekla, grupisani na zajedničkim radnim mestima. Treća generacija, socijalizovana u Nemačkoj, u cilju što bolje integracije u nemačko društvo, ovakvim i sličnim činovima pokušavaju da uklone sve njene tragove i afirmišu svoje srpsko poreklo, uprkos znanju o poteškoćama sa kojima su se sreli njihovi roditelji, kao nosioci srpskog etničkog identiteta. Imajući ovo na umu, nameće se zaključak da, u slučaju treće generacije, a i šire posmatrano, etnicitet može biti itekako fluidan i situaciono uslovljen i, kao takav, on otvara mogućnosti za njegovu manipulaciju. Etnički identitet određene grupe, kao i ostali društveni identiteti, kreira se, dakle, u odnosu i interakciji sa drugom grupom i, kao takav, određuje se na osnovu onoga što druga grupa *nije*.

Budući da treća generacija predstavlja *dvostruko (ne)ukorenjene* pojedince, manipulacija njihovim identitetima ima osnove u dva centra – *centar interesa* i *centar usvojenih obrazaca*. Naime, pod pojmom centra interesa podrazumevam ideju o srpskom poreklu pripadnika treće generacije migranata, kulturne vrednosti i etničke markere koje oni, usled traganja za svojim korenima, žele da usvoje dok, s druge strane, centar usvojenih obrazaca predstavlja izvor kulturnih vrednosti stečenih socijalizacijom u nemačkom društvu. Etnički identitet treće generacije, dakle, kreira se u interakciji sa grupom koja, uslovno rečeno, na formalnom nivou *jeste* ono što *jesu* i pripadnici treće generacije. Međutim, iz centra interesa oni crpu kulturna i etnička obeležja, često stereotipizirana, kako bi postali ili, preciznije, potcrtali ono što *nisu* i suprotstavili se dominantnoj kulturi, ističući razlike putem kojih teže kreiranju i afirmaciji svog etničkog identiteta, te stvarajući na taj način uslove za pojavu dihotomije *Mi: Drugi*. Međutim, saznanja stečena terenskim radom ukazuju na to da u slučaju proučavane grupe neretko dolazi do društvenih situacija u kojima se poriče izvedena dihotomija i dolazi do pokušaja izjednačavanja sa *značajnim Drugima*. Ova manipulacija identitetom je od velikog značaja za analizu, stoga je neophodno pažnju usmeriti na pomenute situacije i društvene pojave i na taj način doći do odgovora na pitanja koja se tiču etničkog i kulturnog identiteta treće generacije radnih migranata u Nemačkoj.

U dosadašnjem izlaganju dati su neki od primera isticanja i afirmacije srpskog porekla u cilju kreiranja etničkog identiteta treće generacije migranata. Svakako, na umu treba imati njegovu fluidnost i neodrživost, kao i situacionu uslovljenost, na šta je takođe skrenuta pažnja, ali kada se u obzir uzme tzv. interes treće generacije, traganje za *izgubljenim korenima i poreklom*, u cilju

kreiranja homogenog društvenog identiteta, zabunu u ovom konkretnom slučaju stvara društveno ponašanje pripadnika proučavane grupe u određenim društvenim situacijama kada se, naizgled, njihov interes zaboravlja.

„Ima prednosti nemački pasoš, kako ne. Mislim, video si i sam, putuješ bez problema kroz Evropsku uniju, nema granica, kontrole, ništa. Još, gde god da si, šta god da se desi, ne daj bože, možeš da se obratiš ambasadi, znaš kako se uzimaju za *svoje*, čuvaju *nas* k'o bele medvede. A znam, čale mi pričao kako Mađari na granici umeju da zabejavaju, pogotovu kad vide Srbe, a mi prošlo leto išli kod ujaka i njegovih, pa nastavili na more, ušla Mađarica na granici, ja joj dao pasoš bez reči, a ona meni 'danke šen' i samo klima glavom, ostalima ništa. Zato ti kažem, *rajzepas* zlata vredi.“ (kurziv L. J.) Đ. R. (23)

„Znam, isto tako, ali bio sam u Beogradu na par dana, iskreno, nisu mi se davale pare, u Berlinu je dnevna karta jeftinija i to za onakav metro. I kad su ušli (misli na kontrolore gradskog saobraćajnog preduzeća), ja počeo na nemačkom sa ovim mojima, oni, kao 'ne zna, nije odavde', i ništa, pustiše me, a rekoše mi da je kazna oko 50 evra.“ S.V. (20)

Kako i predstavljeni primeri pokazuju, manipulacija identitetima i njihovim komponentama u određenim situacijama i društvenim odnosima briše *Drugost* i sa *značajnim Drugima* ih izjednačava do određenog nivoa, dok u drugim postoji jasan i eksplicitan cilj – da se ova različitost istakne. Pored toga, etnicitet „relativizuje granicu između 'nas' i 'njih'“ (Eriksen 2004, 29), stoga moraju postojati određeni kriterijumi koji između *Nas* i *Njih* utvrđuju razlike i uspostavljaju granicu. Jedan od tih kriterijuma svakako predstavlja jezik, kao što su pokazali primeri iz prethodnog pasusa, gde je poznavanje srpskog jezika i njegova upotreba u okruženju koje se njime ne služi poslužilo kao efektivno oruđe u isticanju *Drugosti*. Dakle, u tom slučaju, srpski jezik jeste nešto što je *Naše*, komponenta usvojena iz centra interesa, koja u interakciji pravi jasno razgraničenje od *Njih*. S druge strane, međutim, veliki broj ispitanika ne služi se srpskim jezikom, niti poznaje njegove osnove, ali u njihovom slučaju nepostojanje ovog kriterijuma ne utiče bitno na njihovo samopoznanje i etničku svest.

„Ich weiss ich bin Serbe. Ich weiss es. Deswegen schäme ich mich, weil ich Serbisch nicht gut kann. Ich möchte Serbisch lernen, aber mit so viel Schule und so wenig Zeit es ist schwerig.“

[Znam da sam Srbin. Znam to. Zato me je i stid što ne znam dobro da govorim srpski. Želim da ga naučim, ali pored toliko škole i manjka vremena teško je.]

W.J. (14)

(kurziv L.J.)

Kako upućuje predstavljeni deo razgovora sa ispitanikom, iako ne poznaje srpski jezik, jasno je da ima ideju o njemu kao bitnoj identitetskoj komponenti, koja bi njegovo samodefinisanje kao Srbina dodatno učvrstilo. Onemogućen da ovu identitetsku komponentu usvoji i putem nje istakne i afirmiše razliku, uspo-

stavljaajući granicu, ispitanik se oslanja na ideju o pripadništvu, na svest o svom srpskom poreklu. U takvim „čorsokacima“ pripadnici treće generacije, koji ne govore srpski jezik, neretko usvajaju stereotipe – standardizovane predstave o kulturnim različitostima, putem kojih su omogućeni da te različitosti istaknu.

Kriterijumi za uspostavljanje dihotomizacije

Vratiću se sada na određenje etniciteta, tačnije na kriterijume neophodne za isticanje razlika i uspostavljanje dihotomizacije. Naime, prvi od njih – *jezik* – nametnuo se, kroz razgovore vođene sa pripadnicima treće generacije i njihovim roditeljima, kao bitan kriterijum izgradnje identiteta i svesti o njemu. Sledeći kriterijum odabrao sam prema ličnom nahođenju, na osnovu zapažanja na terenu koja su bila uslovljena dužinom boravka među ispitanicima. Zapažanja o kojima je reč odnose se na *srpske običaje*, na njihovo upražnjavanje i redovnost. Pre svega mislim na slavu, religijsku praksu karakterističnu za srpsku etničku zajednicu, posete pravoslavnim crkvama i, u pravoslanoj hrišćanskoj zajednici, bitne praznike i njihovo obeležavanje, dakle, na sve one društvene fenomene i prakse koje je moguće objediniti pod pojmom *tradicijske kulture*. Potporu za svoj odabir kriterijuma pronašao sam i kod Dušana Bandića koji tvrdi da se tradicijska kultura može tretirati kao etničko obeležje određene grupe⁸ (Bandić 2008, 42), što je pretpostavka od koje sam i ja krenuo. Odabir tradicijske kulture kao jednog od kriterijuma putem koga se uspostavlja i ističe razlika, u poznoj fazi istraživanja pokazao se kao vrlo značajan, budući da je, u kontekstu treće generacije srpskih migranata u Nemačkoj, plodno tlo za razgraničavanje kategorija *Mi: Drugi*. Naime, stanovništvo Savezne Republike Nemačke pretežno pripada katoličkoj i protestantskoj tradiciji, dok broj stanovnika koji pripada pravoslavnoj veru jedva da prelazi jedan milion, od preko 80 miliona stanovnika koji žive na teritoriji ove države.⁹ U kontekstu dihotomizacije prema kriterijumu tradicijske kulture, Nemci predstavljaju *značajne Druge*, dominantnu kulturu koja brojčano nadjačava *Nas*, Srbe pravoslavne veroispovesti, te bi, stoga, negovanje srpskih

⁸ Dušan Bandić, razmatrajući pojam etnosa i, konkretno, tradicijske kulture kao jednog od njegovih obeležja, u završnim razmatranjima tvrdi kako se ona ne može na taj način tretirati, kao konstitutivni element pojma etnos. Međutim, na umu treba imati da ovaj autor do ovakvog zaključka dolazi govoreći o tradicijskoj kulturi u skolpu „duhovnog“ zajedništva etničkih zajednica, gde navodi kako „ni jezik ni kultura, ni mentalitet, nisu obavezna, već samo *moguća obeležja* neke etničke zajednice (kurziv L. J., Bandić 2008, 42). Moglo bi se reći da su slična zapažanja izneta i u ovom radu, neka od njih tek slede, ali svakako, referisanje na Dušana Bandića i njegovu početnu pretpostavku da tradicijska kultura može biti tumačena kao etničko obeležje poslužilo je isključivo kao potpora za moja zapažanja do kojih sam došao za vreme terenskog rada.

⁹ Izvor: de.statista.com, statistički podaci zaključno sa 8. martom 2016. godine.

običaja i religijska praksa od strane pripadnika treće generacije migranata moglo biti tumačeno kao način afirmisanja razlika i ojačanja etničke svesti.

Budući da sam tokom jednog od boravka na teritoriji SR Nemačke prisustvovao proslavi katoličkog Uskrsa među srpskim porodicama i njihovom decom, nisam mogao da ne primetim uskršnju atmosferu u njihovim domovima, a na dan Uskrsa i praznični ručak koji je okupio najbliže prijatelje i rodbinu, kao i međusobne posete, kako komšija Nemaca, tako i srpskih prijatelja koji takođe žive i rade u SR Nemačkoj. O ovom zanimljivom fenomenu katoličkog Uskrsa koji, očigledno, ima kohezivnu ulogu u pravoslavnim migrantskim porodicama, prvo sam razgovarao sa roditeljima svojih ispitanika, osobama koja su se kao deca doselila za svojim roditeljima, tada privremenim radnicima u Nemačkoj. Bitna stvar na koju su mi skrenuli pažnju jeste to da, prema njihovim rečima, u gotovo svakom naseljenijem nemačkom gradu postoji pravoslavna crkva i da se svi običaji nesmetano neguju i upražnjavaju¹⁰. Razgovarali smo i o ostalim bitnim praznicima, kao što su Božić i Nova godina čije obeležavanje, na osnovu podataka do kojih sam došao, nalikuje proslavi Uskrsa kojoj sam i sâm prisustvovao. Naime, iako pravoslavne veroispovesti, srpski migranti obeležavaju hrišćanske praznike, ali prema gregorijanskom kalendaru (upor. Lukić Krstanović i Pavlović 2016, 152). Majka jednog od mojih ispitanika rekla mi je sledeće:

„Mama i tata su slavili svetog Nikolu, i letnjeg i zimskog i nekako se uvek poklapalo sa njihovim godišnjim odmorima, pa smo mogli da odemo kući, a kad sam se udala, preuzela sam muževljevu slavu, Simeuna. Ali, kako je vreme prolazilo, nekako, sve smo ređe obeležavali. Još on pada u septembru, tad smo obično u gužvi, znaš, deca kreću u školu, mi smo tada obično posle odmora u haosu na poslu i eto.“ S. K. (42)

Njen suprug se priključio razgovoru:

„...Znaju šta je slava (misli na svoju decu), eno ga deda sav ponosan, svake godine ga zovu i njega i babu, čestitaju, a mi za prvi vikend nakon slave svratimo kod njih. Majka spremi ručak, malo posedimo i to je to, ništa posebno. Da l' mi veruješ da često i zaboravim na nju, pamtim samo ove praznike ovde, zbog slobodnih dana (smeh).“ M. K. (39)

„Obeležavamo pravoslavni Uskrs, naravno. Zanimljivo deci farbanje i tučanje jaja, ali im nije zanimljiv kao ovaj. Ovde, ujutru za Uskrs, s ostalom decom traže slatkiše, jurcaju, takav je običaj. Čak i sad, kao stariji. A i valjda te povuče čitava atmosfera, evo, sve ovo, to su ti nemačke kuće i porodice. Sav komšiluk u euforiji, pa povuče i nas.“ M. K. (39)

¹⁰ Tako na primer, pravoslavna crkva smeštena u Osnabriku, u nemačkoj pokrajini Severna Rajna Vestfalija, tokom proslave pravoslavnog Božića i Uskrsa, kao i velikih porodičnih slava kakva je Sveti Nikola, jedna od slava sa najvećim brojem svečara među srpskim stanovništvom, okupi i do četiri stotine ljudi koji žive u ovom gradu i široj okolini.

Razlog zbog koga sam predstavio delove razgovora sa pripadnicima druge generacije, odnosno roditeljima onih ispitanika koji su tema ovog rada, jeste taj što postoji uska veza sa pitanjem stepena akulturacije generacije migranata u SR Nemačkoj, koje je razmatrano u cilju konceptualizacije pojma treće generacije. Naime, pripadnici treće generacije, rođeni i socijalizovani u zemlji imigracije njihovih roditelja, tokom odrastanja u Nemačkoj usvojili su društvene obrasce ponašanja karakteristične za kulturu zemlje socijalizacije. Na taj način, upravo ti obrasci predstavljaju komponente njihovih društvenih identiteta. S druge strane, njihov interes, odnosno ideja o srpskom poreklu i težnja ka kreiranju homogenog društvenog identiteta sa jasnim identitetskim odrednicama, otežana je ovim usvojenim obrascima. Kako bi se istakla i afirmisala razlika, kao i u prethodnom slučaju, pripadnici treće generacije crpu kulturne vrednosti iz centra interesa u cilju razgraničavanja od *značajnih Drugih*.

„Novu godinu čekam sa društvom, sledeće godine ćemo, nadam se, u Berlin, ako me puste roditelji, Božić isto proslavljamo na trgu, e, to je baš lepo organizovano, moraš da vidiš nekad, prelepa atmosfera. I baš je mirno, nema divljanja k'o za Novu. Ali, uvek kad krenu sa čestitkama, ja kažem 'čekajte, moj Božić tek treba da stigne' (smeh).“ Đ. R. (23)

„Nein, ich habe nie irgendwelchen Art von diskrimination gelitten. Sogar, meine Freunde haben sich immer für *meine Kultur* interessiert. Ich habe ihnen über Slava, Heiligabend und so weiter erzählt. Darüber habe ich von meinem Opa erfahren. Tatsächlich mag sie *ih unsere Kultur*, weil sie sehr reich ist.“ (kurziv L. J.)

[*Ne, zaista, nikada nisam trpeo nikakav oblik diskriminacije. Štaviše, moji prijatelji su oduvek bili zainteresovani za moju kulturu. Pričao sam im o slavama, o Badnjoj večeri i slično. O tome mi je sve deda pričao, stvarno mi se sviđa naša kutura, veoma je bogata.*] J. R. (18)

Osvrnuo bih se na drugog ispitanika, J. R. koji ne poznaje srpski jezik, ali ima etničku svest, ideju o srpskom poreklu, koju vrlo jasno ističe. Dakle, u ovom slučaju jezik je kao kriterijum izgradnje društvenog identiteta izostavljen, jer odsustvo njegovog poznavanja nadomešćuje samopoimanje kao pojedinca srpske nacionalnosti. Jasno je, centar interesa igra bitnu ulogu, s obzirom na to da se putem njega crpi i oblikuje ideja o srpskom poreklu. Drugim rečima, *Naša* tradicijska kultura, *Naši* običaji, u konkretnom slučaju, predstavljaju nešto što *nije Njihovo* i kao takvo služi kao efektivno oruđe u isticanju i afirmaciji razlika. Jer, kako je već u nekoliko navrata ukazano, etnicitet je stvar odnosa, samim tim etnička svest sama po sebi ne bi imala društvenog značaja da do odnosa sa kulturno različitim ne dolazi, te u interakciji sa *Drugima* ona dobija društveni značaj. Ispitanik je rođen u SR Nemačkoj, nosi nemačko ime, srpski jezik ne poznaje, dakle, po svim kriterijumima on *nije* ono što *jesu* njegovi roditelji i preci, međutim, usvajanjem kulture njegovih predaka, kao *Njegove* on naglašava i afirmiše razliku, gde jasno ističe dihotomizaciju *Mi: Drugi*. S druge strane, tradicijsku kulturu, koju pominje i koristi kao oruđe u isticanju i afirmaciji

razlika, ne neguje, niti to rade njegovi roditelji, ali u njegovoj etničkoj svesti ona postavlja osnovu za izgradnju društvenog identiteta kome se isprečavaju obrasci usvojeni socijalizacijom u zemlji rođenja.

„Doch, wir feiern katolische Weinacht und Ostern. Ich sage dir, mein Opa hat mir über Slava und andere Bräusche immer erzählt, über serbische Silvester, aber nein, *unsere* Feiertage feiern wir nicht.“

[*Da, slavimo katolički Božić i Uskrs. Kažem ti, deda mi je pričao o slavama i ostalim običajima, srpskoj Novoj godini, ali ne, naše praznike ne obeležavamo.*] (kurziv L. J.) J. R. (18)

Iz do sada rečenog, postavlja se pitanje da li se tradicijska kultura može tretirati kao etničko obeležje treće generacije migranata? Ukazano je kroz primere da etnička svest, koja leži na osnovama ideje o srpskom poreklu, samim tim i usvojenim srpskim običajima, odnosno, pretpostavljenim identitetskim komponentama, jeste podjednako fleksibilna i podložna manipulaciji kao i kulturni identitet i njegove odrednice. Dakle, budući da su same identitetske komponente neodržive i labilne, neodrživost se prenosi i na sam etnički identitet – osobina identiteta koja se tokom istraživanja i pokazala. Naime, u ovom trenutku, na prethodno postavljeno pitanje se može dati odrečan odgovor, budući da su istraživački ciljevi postavljeni u ovom radu fokusirani na identitetske komponente koje mogu dovesti do izgradnje fiksiranog društvenog identiteta.

Sledeći postavljene ciljeve, neophodno je izdvojiti još jedan od kriterijuma na osnovu koga pripadnici treće generacije srpskih migranata ističu i afirmišu razlike u odnosu na svoje okruženje. Međutim, usled nepostojanja jednog dominantnog centra iz koga pripadnici treće generacije crpu svoje identitetske odrednice, već dva, podjednako zastupljena i međusobno isprepletana, naizgled je nemoguće kao poslednji kriterijum izdvojiti geografsku povezanost, odnosno, *granice* etničke grupe, međutim, ja tvrdim suprotno. Kada koristim termin „*granice*“, jasno je, ne mislim na fizičku, teritorijalnu odrednicu, kako se u kontekstu etničke zajednice ovaj termin koristi, imajući na umu geografsku izmeštenost treće generacije od zemlje njihovog *izgubljenog porekla*, već ovaj pojam uzimam i koristim u smislu idejnih ograničenja o pripadnosti odedenoj etničkoj grupi. Drugim rečima, etnicitet kao odnos, videli smo, u sebe uključuje dva procesa – isključivanje i identifikaciju. Prvi, isključivanje, ističe i afirmiše razlike, dok potonji otvara mogućnosti priključivanja grupi svih onih koji *jesu* ono što i pripadnici treće generacije. Otuda i veza sa zemljom porekla njihovih roditelja, sa centrom iz koga se crpu identitetske komponente, putem kojih se pravi razgraničenje između *Nas* i *Njih*. Upravo ova veza jeste ograničenje na idejnom nivou, odnosno, granica pripadnosti, o kojoj su ispitanici govorili nostalgичnim tonom, iako na teritoriji Srbije nikada nisu živeli, a veliki deo njih nikada nije tamo ni boravio.

Zajednica osećanja i njene granice

Izmeštena lokalnost, kao osnova kreiranja kulturnog identiteta mojih ispitanika, nije tipična isključivo samo za treću generaciju migranata. Naime, sedamdesetih godina 20. veka, u Saveznoj Republici Nemačkoj počinju da se nude novine, radio stanice i televizijski programi na srpskom jeziku (Ivanović 2012), što je imigrantima omogućavalo da se osećaju bliže zemlji svog porekla. Benedikt Anderson u svojoj teoriji o naciji tvrdi da je tvorenju nacionalizma i osećaja nacionalne pripadnosti prethodilo širenje štampanih medija koji su omogućili širenje informacija usmerenih na zamišljene zajednice ljudi i potpomogalo stvaranju njihovog osećaja nacionalne pripadnosti (Anderson 1998). Posmatrano na ovaj način, mediji na srpskom jeziku u Nemačkoj iz sedamdesetih godina pomogli su učvršćivanju osećaja pripadnosti naciji i nacionalnog jedinstva među srpskim migrantima. Njima je bilo omogućeno da spacijalno izmešteni osećaju povezanost sa zemljom porekla. S druge strane, teorija Ardžuna Apaduraja počinje od iste premise, s tim što ispituje mogućnost stvaranja *zajednica osećanja* različitih vrsta u procesu globalizacije (Apaduraj 2011). Naime, sa protokom informacija koji je omogućen satelitskom televizijom, Internetom i novim komunikacionim tehnologijama i saobraćajem, postalo je još lakše identifikovati se sa prostorno dalekim mestima, ali i grupama ljudi. Povezivanje i međusobno prepoznavanje olakšano je konzumacijom medijskih sadržaja direktno iz zemlje porekla, ali i priključivanjem društvenim mrežama i olakšanom komunikacijom sa pojedincima nezavisno od njihove fizičke udaljenosti. Na taj način, zajednice ne moraju više biti ukorenjene u teritoriji, već se fokus ukorenjivanja sada potpuno pomera na imaginaciju i zamišljanje.

Upravo ovaj rad imaginacije omogućio je kreiranje „zajednica osećanja“ (Apaduraj 2011), koncept koji, po svemu sudeći, u teoretskom smislu odgovara i nalikuje zajednici koju tvori treća generacija srpskih radnih migranata u SR Nemačkoj. Kako je ukazano ranije, odnos putem koga se afirmišu razlike pripadnika ove grupe u odnosu na dominantnu kulturu, sadrži dva procesa – proces isključivanja i proces identifikacije. Iako suprotna, oba služe istom cilju, a to je konstituisanje granica zajednice osećanja. Prvi, jasno je, ističe i afirmiše razlike između *Nas* i *Njih*, gde dolazi do razgraničenja ko smo *Mi*, a ko *Oni*, dok drugi, proces identifikacije, okuplja pojedince u okviru granica jedne takve zajednice. Sada je jasnije na koji način koristim termin „granice“ i odabir kriterijuma za dalju analizu kakav je „geografska“ povezanost je opravdan, s obzirom na to da pomenuta povezanost predstavlja isključivo idejni konstrukt, na šta ukazuju i podaci do kojih sam došao tokom terenskog istraživanja. Samim tim, granica, kao takva, ne podrazumeva fizičku objedinjenost, već prevazilazi prostorne odrednice i u svoje okvire stavlja i *Nas* koji žive i van fizičkih granice SR Nemačke, u zemlji *izgubljenog porekla* treće generacije srpskih migranata.

„Serbien ist mein Heimat. Dort sin meie Leuten. Ich bih ein fan von Crvena Zvezda, ich gucke Đoković auf'm Fernseher. Eben, ich weiss ich gehöre dort, ich bin Serbe.“

[*Srbija je moja domovina. Tamo je moj narod. Navijam za Crvenu Zvezdu, gledam Đokovića. Jednostavno, znam da pripadam tamo, da sam Srbin.*] S. N. (20)

„Es wird immer erzählt dass Belgrad hat beste Nachtleben. Ledier, hätte ich nie eine Chance nach Belgrad zu reisen und alles zu erleben. Allerdings, habe ich Freunde die oft die Photos schiken, sogar einige Male haben sie mich durch Skype auf Rafts (Clubs) angerufft. Es ist echt klasse. Ich hab die Energie und Atmosphäre gespürt, sowas gibt's hier nicht, sowas brauche ich.“

[*Stalno slušam o tome kako Beograd ima najbolji noćni život. Ali, nikada nisam imao priliku da odem i uverim se u to. Međutim, prijatelji mi često šalju fotografije, nekoliko puta su me zvali preko Skajpa sa splavova. Stvarno je super. Osetio sam tu energiju i atmosferu, nije ni nalik mestima na kojima se ovde izlazi. To je nešto što meni treba.*] M. P. (25)

„E, ja volim da gledam 'Kursadžije'¹¹, stalno gledam na Jutjubu i, naravno, Gedža mi je car, omiljeni lik. To je to, valjda se pronalazim, to je taj srpski mentalitet.“ M. V. (29)

Kao što se vidi iz predstavljenih primera, kod pripadnika treće generacije srpskih migranata postoji specifičan oblik veze sa zemljom porekla njihovih roditelja, koju i sami prisvajaju kao svoju domovinu, naglašavajući sličnosti sa *sunarodnicima*. Samim tim, procesom identifikacije u zajednicu osećanja uključuju i svoje daleke *sunarodnike*. Ovom procesu značajno doprinosi razvijena komunikaciona tehnologija i ubrzan protok informacija, koja im potrebne komponente za izgradnju društvenog identiteta prenosi izvan prostorno fizičkih granica i omogućuje im njihovo usvajanje. Samim tim, njihova svest o poreklu i samopimanje kao Srba leži na osnovama ideje zajedništva i pripadnosti. Kako je razmatrano ranije, kriterijumi kao što su jezik i tradicijska kultura nisu presudni u izgradnji društvenog identiteta, iako postoji želja za njegovim učenjem i negovanjem srpskih običaja. Ipak, ideja o zajedništvu predstavlja najefektnije oruđe prilikom isticanja razlika i njihove afirmacije. Ovaj zaključak čvrsto podupire i određenje imaginacije, onako kako ga je predstavio Ardžun Apaduraj – kao kolektivno ili individualno zamišljanje identiteta i pripadnosti (Apaduraj 2011). Naime, kada ovaj autor govori o globalizaciji i razvoju tehnologija i njihovog uticaja na kreiranje identiteta, posebno u slučaju migranata, on ističe da su ovi procesi omogućili da, iako izmešteni, migranti budu u mogućnosti da konzumiraju kulturne sadržaje iz zemlje porekla (Apaduraj 2011). U konkretnom slučaju, pripadnici treće generacije deo su ovih procesa i, samim tim, konzumiraju kulturne sadržaje iz zemlje porekla svojih roditelja, kreirajući predstavu o njoj kao svojoj domovini, a tako i osećaj pripadnosti. Još jedan od zaključaka, značajnih za ovaj rad, do kojih je Apaduraj došao jeste da, prema njegovim rečima, nacionalna država, kao

¹¹ Humoristička televizijska emisija pozorišne grupe koja se poigrava sa nacionalnim stereotipima pripadnika republika koje su sačinjavale nekadašnju SFR Jugoslaviju.

entitet jasno omeđen fizičkim granicama, usled posledica pomenutih tokova, više ne postoji (Apaduraj 2011). Samim tim, fleksibilnost etničkog, a tako i kulturnog identiteta pripadnika treće generacije predstavlja očekivan ishod ovih procesa, čemu dodatno doprinosi njihova *dvostruka (ne)ukorenjenost*.

Nakon što je materijal sa terenskog rada obrađen u svetlu Apadurajeve teorije, dalja analiza ostaće u okviru iste teorije, upotpunjena promišljanjem procesa *surogat nostalgije* i njenim delovanjem. Naime, uopšteno rečeno, taj tip nostalgije, za razliku od obične nostalgije, deluje tako što stvara veze pojedinaca i grupa sa konceptima ili objektima van njihovog proživljenog iskustva (Apaduraj 2011). Taj tip nostalgije postaje modus pamćenja i osećanja koje je bazirano na nečemu što osoba ili zajednica nije preživela. Kada se govori o surogat nostalgiji, govori se o žalu za prošlim vremenima koja se smatraju proživljenim u okviru grupe, a koje pojedinci, koji podležu delovanju mehanizama *ersatz* nostalgije, nisu iskusili s obzirom na generacijsku pripadnost. S druge strane, govori se i o identifikaciji s prošlim ili sadašnjim vremenima drugih grupa. Kako bi se bolje razumela veza ovog koncepta s proučavanom grupom, potrebno je naglasiti da surogat nostalgiju vidim u najširem smislu i da nju primećujem na dve linije. Prva linija na kojoj se kreira, a koja je i dominantna, jeste veza sa prostorno dalekim kulturnim horizontom, ali ukorenjenim u shvatanje o etničkoj pripadnosti, a to je srpski kulturni kontekst. Naime, uz svest o etničkoj pripadnosti, pojedincima je olakšan pristup direktnom učestvovanju u kulturi porekla razvojem tehnologija, a posebno Interneta. Njihovo potpuno ukorenjivanje, u smislu najšire shvaćene kulture u zemlji domaćina, na taj način je ometano konstantnom vezom sa zemljom porekla i usvajanjem normi iz nje. Naime, pojedinci se socijalizuju tako da pokušavaju da žive ono što se živi u zemlji njihovog porekla, kroz kontakt s vršnjacima i konzumaciju medijskih sadržaja. Koncept prostora počinje da biva fluidan i vrlo lako podleže dekonstrukciji putem programa kao što je Skajp, koji omogućava pojedincu da bude na licu mesta čime se briše granica između realnog i virtuelnog. Druga tačka kreacije i omogućavanja surogat nostalgije jeste odnos s roditeljima, pripadnicima druge generacije migranata. Naime, kroz isticanje stereotipa, koji se pokazao kao osnova identitetskog pozicioniranja, i kroz iznošenje iskustava, pripadnici treće generacije razvijaju osećaj nostalgije za prošlim neproživljenim vremenima i prostorima.

„Pričao sam ja sinu o svemu, iako je mali, mora da zna kako je nekad bilo kod nas u Jugi. Kako je crveni pasoš vredio više nego američki. Sad pitam dedu, čaleta mog, što je došao i što nas je doveo, ne zna ni on da ti kaže, valjda, ono ljudski, daj da vidim šta ima tamo. Ali moje je da objasnim detetu da nismo mi baš uvek bili banana republika i da se kod nas lepo živelo.“ R. S. (35)

S obzirom na to da je moj ispitanik došao u Nemačku sa 10 godina, u ovom primeru jasno je uočljivo delovanje surogat nostalgije na dva nivoa, odnosno na nivou oca, pripadnika druge generacije migranata, ali i na primeru deteta, pri-

padnika treće generacije migranata, odnosno, stvaranja idealnog plodnog tla za razvijanje osećaja surogat nostalgije koja se pokazuje kao jako kohezivno sredstvo među migrantima. Kao i svaki nostalgični diskurs i ova vrsta nostalgije je kreirana radi premošćavanja osećaja diskontinuiteta s prošlim vremenima i naglim prekidima u protoku istog, u tom smislu što služi objašnjavanju događanja koja su istorijski pojedinca izbacila iz toka vremena. U slučaju surogat nostalgije, ona može služiti objašnjavanju promena u zemlji porekla, ali mnogo više služi omogućavanju identifikacije s prostorno dalekim horizontima, s obzirom na generalnu neukorenjenost u kulturi domaćina. Nostalgični diskursi javljaju se kao odgovor na neprihvatanje od strane dominantne kulture, omogućavajući samo-afirmisanje među pripadnicima migrantske populacije.

U ovom poglavlju imao sam za cilj promišljanje keiranja kulturnog/etničkog identiteta među srpskim migrantima. Naime, ta dva identiteta sam izjednačio, u tom smislu što etnički identitet kao koncept samo služi kao potpora kreiranju kulturnog identiteta. Naime, svest o pripadnosti etničkoj zajednici Srba omogućava pozicioniranje u odnosu na dominantno nemačko društvo. Važno je razumeti da je bilo koja identifikacija u odnosu na grupu situaciona, pa tako i etnička ili kulturna. Kroz upotrebljavanje etničke identifikacije, stvara se jedna posebna kultura migranata, gde je osnova njihovog kulturnog identiteta upravo to – da su migranti. Pojedinici se ne mogu aktualizovati kao *pravi Srbi*, s obzirom na to da su prostorno izmešteni, a mnogima nedostaju neke komponente etničkog identiteta kao što je poznavanje jezika. S druge strane, prihvatanje i pregovaranje s kulturom domaćina onemogućeno im je usled distance koja je između njih stvorena. Omogućavanjem brzog protoka informacija i premošćivanjem prostornih i vremenskih razlika, pojedincima je omogućeno olakšano crpljenje simboličkog kapitala iz korpusa kulture porekla. Etnička pripadnost zapravo služi kao amblem onoga što su životne okolnosti, a određeno je pozicijom u zemlji društva domaćina i tvori posebni kulturni identitet migranata kao *neukorenjenih stranaca*.

Završna razmatranja

Kroz konceptualizaciju pojma treće generacije srpskih migranata u SR Nemačkoj, proces kreiranja njihovog kulturnog identiteta sagledan je kroz tri različita procesa – adaptaciju, akulturaciju i asimilaciju. Iz prvog su bili isključeni, budući da je taj proces uzet za određivanje stepena njihove učinkovitosti na njene glavne aktere – pripadnike prve i druge generacije, čija je delimična integracija preoblikovala njihovo društveno ponašanje i značajno uticala na okolnosti u kojima će njihovi potomci biti socijalizovani. Daljom analizom identifikovan je poseban „tip“ akulturacije u slučaju pripadnika treće generacije. Naime, uprkos pri-

silnoj asimilaciji, odnosno, težnji pripadnika druge generacije migranata da svoju decu po svaku cenu i na sve moguće načine što dublje integrišu u društvo zemlje domaćina, treća generacija razvila je *svoj interes*, koji počiva na ideji o srpskom poreklu, a preko njega i težnju za upoznavanjem i, kako se pokazalo, usvajanjem kulture zemlje matice njihovih roditelja. Iako socijalizovani u SR Nemačkoj, kao nosioci kulturnih vrednosti i obrazaca zemlje iseljenja njihovih roditelja, pripadnici treće generacije, kroz *svoj interes*, žele usvojene komponente identiteta da zamene onima koje ih određuju kao Srbe. Stoga, najznačajniji proces od tri navedena, u konkretnom slučaju, predstavlja akulturacija, a njen „tip“ pokazao se kao „obrnuti“, u tom smislu što, zahvaljujući razvoju medija i komunikacionih tehnologija, gotovo na svakodnevnom nivou pripadnici treće generacije su u mogućnosti da dolaze u kontakt s kulturom za čijim vrednostima i obrascima teže. Na taj način, akulturacija, kao dinamičan proces koji zahteva situacije u kojima dolazi do kontakta između različitih kultura i neretko uslovljava promene kulturnih vrednosti (Antonijević 2013), preusmerena je u konkretnom slučaju na zemlju *izgubljenog porekla* treće generacije, a ne kao dominantnu kulturu kako je to uglavnom slučaj. Zemlja porekla okarakterisana je kao centar interesa iz koga se crpi simbolički kapital zarad kreiranja kulturnog identiteta. Kontrastiran centru interesa nalazi se centar usvojenih obrazaca, pod kojim smatram kulturu zemlje rođenja, iz koga se, kako se čini, crpi simbolički kapital za minimum socijalizacije koliko je to potrebno zarad funkcionisanja u društvu. Iako su roditelji mojih ispitanika, pripadnici druge generacije srpskih migranata, isticali važnost integracije njihove dece, u praksi nije došlo do potpune asimilacije pripadnika treće generacije, iako su za to imali potencijal rođenjem.

Raspravljajući o hibridnom identitetu, došao sam do zaključka da pojam kao takav ne predstavlja novinu u proučavanju kreiranja kulturnog identiteta. Iako podrazumeva refleksiju protoka ljudi, robe i informacija preko granica nacionalne države, pri čemu se kroz učestalije kontakte kulturološki različitih ljudi omogućava kreiranje novih formi pripadništva, koje su u svojoj srži hibridne, ovako definisan pojam se može poistovetiti sa pojmom kulturnog identiteta, klasično definisanog, ako se o njemu razmišlja u svetlu globalizacijskih procesa. Globalizacijski procesi pak, koji su omogućili ubrzani protok ljudi i informacija, omogućuju da pojedinci, barem na nivou imaginacije, mogu biti pripadnici translokalnih zajednica i da u svakom trenutku mogu osećati pripadništvo prostorno dalekim grupama. Zaključeno je da je u slučaju pripadnika treće generacije srpskih migranata prisutna tendencija imaginacije o *bivstvovanju*, u kulturološkom kontekstu, prostorno dalekom od onog *relanog* u kome žive. Svoj hibridni identitet pojedinaca „ni ovde ni tamo“, s jedne strane baziraju crpeći karakteristike iz korpusa kulture porekla, dok su, s druge strane, ukorenjeni u kulturu zemlje rođenja. Pod ovim mislim da poznaju jezik zemlje u kojoj žive, neki od njih čak ni ne poznaju osnove srpkog jezika, svi su pohađali nemačke

škole i neretko usvajaju običaje nemačke kulture. Ipak, iz narativa o etničkom i kulturnom pripadništvu, iščitava se ideja o identifikaciji sa srpskom kulturom i jako izraženoj etničkoj svesti. S obzirom na to da kulturni identitet vidim kao fluidan pojam, podložan restrukturiranju i manipulaciji, zaključeno je da etnički identitet predstavlja potporu za kreiranje hibridnog identiteta. Naime, svest o srpskom poreklu duboko utiče na samopoimanje pripadnika treće generacije srpskih migranata i njihovo pozicioniranje u zemlji domaćina. U zavisnosti od socijalne situacije u kojoj se pripadnici nalaze, identitetom se manipuliše, što predstavlja adaptivni mehanizam postojaja u kulturi u kojoj se *Drugost* mojih ispitanika neretko potcrtava.

„To što sam iz Srbije, ima svojih prednosti. Ne želim da se žalim, kao većina ljudi. To što nosim u sebi jednu kulturu, a drugu sam naučio, samo mi daje prednost u odnosu na ljude koji nisu osetili ovakav sudar. Neke stvari koje Nemci ne primećuju, ja jasno vidim, dok sa druge strane, neke stvari koje Srbi u Srbiji ne vide, meni su odavno jasne.“ L. N. (24)

„Naučiš se ovde da se prebacuješ, malo si ovo, malo si ono, kako ti kad treba. Ja samo kući znam ko sam, a ni tad mi nije baš sve jasno (smeh).“ M. Đ. (18)

Glavna značajka identiteta pripadnika ispitivane grupe jeste to da su stranci, odnosno migranti. Čini se da pripadnici treće generacije migranata, kao i njihovi roditelji, pa i generacija pre njih, ostaju *Drugi* u odnosu na društvo zemlje u kojoj žive. Sa smenom generacija stepen *Drugosti* se ne smanjuje, barem ne značajno. Kada se govori o imigraciji, govori se o ključnom terminu akulturacije koja se smatra kao „proces kulturološke promene i adaptacije koja se dešava kada pripadnici iz različitih kultura stupaju u kontakt“ (Gibson 2001, 19). Primenjeno na proces internacionalnih migracija, akulturacija se vidi kao proces prilagođavanja na dve ose: a) prihvatanje idela, vrednosti i formi ponašanja kulture domaćina i b) zadržavanje normi i ideala kulture porekla (Phinney, Horenczyk, Liebkind & Vedder, 2001). Takođe, s obzirom na to da je akulturacija dvosmeran proces, potrebno je da i druga strana odnosa podleže istim principima. Ukoliko se primeni na slučaj ispitivane grupe, jasno je da pripadnici prve generacije podležu procesima akulturacije s obzirom na to da su bili izloženi promeni kulturnog konteksta, a samim tim i kulturološkom šoku koji ovakva promena nosi. Ipak, druga strana odnosa, a to je društvo domaćina, proces akulturacije sprovodi samo na nivou zadržavanja normi. Stoga, ovaj odnos gubi na svojoj dvosmernosti i postaje čisto jednosmeran, prelazeći u ono što se naziva asimilacija, odnosno, kroz društvene obrasce teži se da se *Drugi* pretvore u *značajne Druge* čime se teži pokušaju brisanja njihove specifičnosti. Ipak, na ispitivanom materijalu jasno se vidi tvrdoglavost normi koje su bazirane na etničkom identitetu, a koje sprečavaju proces asimilacije. Čini se da i pripadnici druge i treće generacije prolaze kroz procese akulturacije odnosno borbe za prihvatanje i zadržavanje normi, gde je potpora svest o etničkoj pripadnosti. Iako su rođeni

i socijalizovani u Nemačkoj, u okrilju svog doma i najbližeg okruženja, ali i svesti o svojoj pripadnosti srpskoj grupi, oni ostaju u limbu akulturacije. Stoga, njihova osnovna identitetska odrednica jeste to da su migranti u kojima se prelamaju društveni procesi akulturacije i koji nikada ne uspevaju da pobegnu od svog migrantskog statusa *Drugih*. Čitav skup simboličkih vrednosti je baziran tako da se vrti oko ovog koncepta migrantskog identiteta i neukorenjenosti, ne samo u zemlji domaćina, već i u zemlji porekla. Upravo usled takvih procesa, moji ispitanici stvaraju *zajednice osećanja* i interesa sa zemljom porekla. Crpeći vrednosti kulture iz koje dolaze njihovi roditelji, oni pokušavaju da se pozicioniraju u društvu koje ih neprestano odbacuje kao strano tkivo. Svest o dvojnosti identiteta i statusu migranata dozvoljava ovim pojedincima, u stanju produžene liminalnosti, da svojim identitetima manipulišu u različitim kontekstima u zavisnosti od potreba. Dakle, jedina stabilna identitetska komponenta je upravo status stranca u jednoj ili drugoj kulturi, dok se ostale značajke identiteta koriste samo da bi pojačale ovaj status, koji nije nužno negativan niti imobilisajući, već često omogućava socijalnu pokretljivost različitog tipa, što u zemlji porekla, što u zemlji rođenja.

Literatura

- Anderson, Benedikt. 1998. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Antonijević, Dragana. 2011. Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1013–1033.
- Antonijević, Dragana. 2012. Faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije. *Etnološko-antropološke sveske* 20 (9): 21–34.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Univerziteta u Beogradu, Etnološka biblioteka 75.
- Apaduraj, Ardžun. 2011. *Kultura i globalizacija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bandić, Dušan. 2008. *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko. Ogledi o narodnoj religiji*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Barth, Frederik. 1997. „Etničke grupe i njihove granice“. U *Teorije o etnicitetu*, F. Putinja i Ž. Štref-Fenar (eds.), 211–260. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Burdije, Pjer. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Castles, Stephen. 2006. Guestworkers in Europe: A Resurrection? *International Migration Review* 40 (4): 761–766.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2005. „Trajna privremenost u Njemačkoj i povratak hrvatskih ekonomskih migranata“. U *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*, Živić, D. et al. (eds.), 255–273. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Davidović, Milena. 1999. *Deca stranih radnika. Druga generacija jugoslovenskih ekonomskih migranata u zemljama Zapadne Evrope*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja.

- Eriksen, Hilen Tomas. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gavrilović, Ljiljana. 2011. *Svi naši svetovi. O antropologiji, naučnoj fantastici i fantaziji*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Gibson, Margaret. 2001. Immigrant Adaptation and Patterns of Acculturation. *Human Development* 44: 19–23.
- Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u Austriji i SR Nemačkoj 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kovačević, Ivan i Marija Krstić. 2011. Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 969–982.
- Lukić Krstanović, Miroslava i Mirjana Pavlović. 2016. *Ethnic Symbols and Migrations. Serbian Communities in USA and Canada*. Belgrade: Serbian Genealogical Centre – Institut of Ethnography SASA.
- Merrota, Vince. 2011. „Hybrid Identities in a Globalised World“: In *Public Sociology: An Introduction to Australian Society*, Germov, John and Marilyn Poole (eds.), 188–204. Allen & Unwin: Crows Nest, N.S.W.
- Nedeljković, Saša. 2011. Ekonomska isplativost etniciteta: ekonomsko ponašanje kao izraz etničkog identiteta među srpskim iseljenicima u SAD. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 905–930.
- Nishida, Hiroko. 1999. A Cognitive Approach to International Communication Based on Shema Theory. *International Journal of Intercultural Relations* 23 (5): 753–777.
- Pavlović, Mirjana. 1990. *Srbi u Čikagu. Problem etničkog identiteta*. Beograd: Etnografski institut SANU i Izdavačka zadruga IDEA.
- Phinnney, J.S., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. 2001. Ethnic Identity, Immigration, and Well-Being: An Interactional Perspective. *Journal of Social Issues* 57: 493–510.
- Worbs, Susanne. 2003. The Second Generation in Germany: Between School and Labor Market. *International Migration Review* 37 (4): 1011–1038.

Lazar Jovanović

Institute of Ethnology, Westfälische-Wilhelms University of Münster, Germany

*The conceptualization of the cultural identity of third generation
Serbian work migrants in FR Germany*

Based on data gathered through several months of fieldwork undertaken in 2015 in several cities in different constituencies of FR Germany, the paper aims to give a theoretical standpoint on the third generation of work migrants and their cultural identity, and to problematize the process of its creation. With this objective in mind the gathered data will be processed in light of ideas about the hybridity of identity, globalization flows, and ideas such as surrogate nostalgia and community of emotion, with a short overview of the historical and social processes and the main actors of these processes, the forbearers of the group

which was studied, the members of the first and second generations of Serbian labor migrants.

Key words: third generation, guest workers, migrations, hybrid identity, ethnicity, FR Germany, Serbia

*Conceptualisation de l'identité culturelle des représentants
de la troisième génération de travailleurs migrants serbes
en République fédérale d'Allemagne*

Sur la base des données obtenues lors des recherches de terrain menées pendant plusieurs mois au cours de 2015 sur le territoire de plusieurs villes des différentes provinces de la République fédérale d'Allemagne, dans cette étude notre intention est de définir du point de vue théorique la troisième génération de travailleurs migrants, leur identité culturelle puis de problématiser le processus de la création de cette dernière. À cette fin, les données collectées seront, entre autres choses, étudiées à la lumière des idées sur l'hybridité de l'identité, des courants de mondialisation, des concepts idéiques tels que la nostalgie-substitut et les communautés des sentiments, avec un bref aperçu des processus historico-sociaux incontournables et des principaux acteurs de ces processus, prédécesseurs du groupe exploré, membres de la première et de la deuxième génération de travailleurs migrants serbes.

Mots clés: troisième génération, *gastarbeiters*, migrations, identité hybride, ethnicité, République fédérale d'Allemagne, Serbie

Primljeno / Received: 13.12.2016.

Prihvaćeno / Accepted: 16.02.2017.